

УДК 94(100)«04/14»(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.31>

АЛКІВІАД ЯК ПРЕДСТАВНИК НОВОЇ ГЕНЕРАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Пономаренко Людмила,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України та всесвітньої історії

Центральноукраїнського державного університету

імені Володимира Винниченка

ORCID ID: 0009-0009-1359-303X

У статті, на основі аналізу діяльності політичного та військового діяча Стародавньої Греції Алквіада, висвітлюються тенденції розвитку грецького демократичного полісу другої половини V століття до нашої ери.

Автор зосереджує увагу на характеристиці типових рис життя громадян демократичного поліса, основа якого будувалась на колективізмі, солідарності, рівності, визначених нормах громадської поведінки та на процесах руйнування Алквіадом зазначених засад.

На основі вивчення праць античних авторів і сучасних історичних досліджень у статті розкриваються основні напрями діяльності Алквіада як передвісника кризи полісної системи IV століття до нашої ери. Автор висвітлює початковий етап суспільної діяльності майбутнього лідера Афіньського поліса, формування його світогляду та моральних якостей, які дозволяли неодноразово змінювати політичний вектор руху. Підкреслюється, що в Афінах Алквіад був активним прихильником демократії, мав підтримку демосу. У Спарті – відмежувався від своєї попередньої позиції, пояснюючи її вимушеними обставинами. Перському сатрапу Тисаферну Алквіад узагалі радив взаємно виснажувати греків для їх підкорення царській владі.

У статті акцентується увага на використанні Алквіадом нових, не традиційних для демократичних полісів методів у політичній боротьбі (популізм, допомога гетеріям) для здобуття перемоги.

Стверджується, що Пелопоннеська війна стала каталізатором процесів, які проходили в демократичних полісах, але ще не домінували в політичному житті Греції. Кризові явища повною мірою заявили про себе вже в IV столітті до нашої ери.

Зрадництво Алквіада, поряд із яскраво вираженим індивідуалізмом і тяжінням до одноосібної влади, а також його пристосування до традицій інших політичних систем (Спарти, Фів, Персії) стали попередниками таких кризових суспільних явищ, як найманство, космополітизм, тиранія.

Ключові слова: Алквіад, Афіни, поліс, Пелопоннеська війна, Спарта, криза полісу.

Ponomarenko Lyudmila. Alcibiades as a representative of a new generation of political elites of Ancient Greece

In the article, based on the analysis of the activity of a political and military figure of Ancient Greece Alcibiades, trends in the development of Greek democratic polis of the second half of the V century. B.C. are highlighted. The author focuses attention on the characteristics of typical features of citizens' lives in a democratic polis, which was based on collectivism, solidarity, equality, patriotism, certain norms of public behavior and on processes destructing them by Alcibiades.

Based on the study of ancient authors' works and modern historical studies, the article reveals the main directions of Alcibiades' activity as a harbinger of the crisis of the polis system of the IV century B.C. The author highlights the initial stage of social activity of the future leader the Athenian polis, the formation of his worldview and moral qualities, which allowed to repeatedly change the political vector of the development. It is emphasized that in Athens Alcibiades was an active supporter of democracy, using the support of the demos. In Sparta, he distanced himself from his previous position, explaining it by forced circumstances. Alcibiades generally advised the Persian satrap Tysaphernes to mutually exhaust the Greeks for their submission to the royal authority. The article emphasizes Alcibiades' use of new, unconventional for democratic polises methods in the political struggle (populism, help of the heterians) for obtaining victory.

It is argued that the Peloponnesian War became a catalyst for the processes which took place in democratic polises, but had not yet dominated in the political life of Greece. Crisis phenomena fully manifested themselves already in the IV century. B.C. Betrayal of Alcibiades, along with pronounced individualism and craving for sole power, as well as his adaptation to other political traditions systems (Sparta, Thebes, Persia) became precursors of such social crises phenomena such as mercenarism, cosmopolitanism, tyranny.

Key words: Alcibiades, Athens, polis, Peloponnesian War, Sparta, crisis policy.

Постановка проблеми та її значення. Криза грецького поліса, яка хронологічно належить до першої половини IV ст. до н.е., мала витоки задовго до її безпосереднього прояву. Спочатку руйнувались ідеологічні та ментальні основи демократії, зазнавало змін ставлення громадян до свого поліса,

змінювалось їхнє уявлення про лідерів і політичну еліту, перш ніж з'явилися суспільні та матеріальні результати, які стали основою кризи. Ці явища почали з'являтися ще у другій половині V ст. до н.е., а особливо під час Пелопоннеської війни. Неабияку роль у цих процесах відігравали нові лідери грецького світу, які поступово руйнували традиційні полісні устої. Саме Алквіад постав яскравим виразником когорти політиків, що заснували нову генерацію політичних еліт, перелік якостей яких став затребуваним уже в епоху кризи поліса.

Про Алквіада писали багато ще античні автори: Фулідід [11], Платон [5], Ксенофонт [4], Плутарх [6], Корнелій Непот [3], які давали характеристику його особистим і діловим якостям, інформували про перебіг подій, учасником яких він був. Політичне та суспільне життя грецького поліса проаналізували у своїх працях С.І. Волканов [1], В. Йегер [2], В.В. Ставнюк [7]. Різним напрямом політичної, військової та дипломатичної діяльності Алквіада присвятив роботи І.Є. Суріков [8–10].

Мета наукового дослідження. Визначити основні чинники формування нової ідеології грецьких демократичних полісів на прикладі політичної, суспільної та військової діяльності Алквіада, що стали основою кризи поліса IV ст. до н.е.

Виклад основного матеріалу. Полісна модель соціального та політичного життя передбачала рівність, колективізм, високий рівень солідарності, відсутність монополії на владу, особливо у формі тиранії. Для греків прагнення до одноосібної влади суперечило основним принципам демократії та було абсолютно неприйнятним явищем. Головною ж категорією полісної етики була *arete*, куди відносили мужність, поміркованість, розсудливість і справедливість. Це був ідеальний портрет людини та громадянина поліса [2, с. 109]. Неабияку роль відігравало почуття патріотизму кожного громадянина. Кожне місто-поліс мало свого бога-покровителя, на честь якого будувалися храми та здійснювалися святкові процесії. Святотатство вважалося тяжким гріхом, за який відповідала вся громада. Тому полісне виховання передбачало визначену громадську поведінку та всіляко засуджувало надмірне бажання влади, прагнення до великого багатства, неконтрольований потяг до насолоди. Індивідуалізм також не сприймався в ієрархії цінностей стародавніх греків. Усі ці якості ідеального громадянина та систему цінностей поліса поставив під сумнів Алквіад.

Алквіад народився приблизно в 450 р. до н.е., у роду в нього було багато видатних політиків, які відігравали значну роль у житті Афінського поліса. Його прадід, також Алквіад, був соратником засновника афінської демократії Клісфена, батько, якого звали Кліній, належав до найближчого оточення Перикла й загинув під час першої Пелопоннеської війни в 447 р. до н.е. Матір Діномаха походила з найзнаменитішого роду Афін – Алкмеонідів. Вона була дочкою Мегакла, аристократичного лідера епохи греко-перських воєн, онучкою Клісфена. У результаті родових переплетінь сам Алквіад був рідним племінником дружини Перикла та двоюрідним племінником його самого. Зрозуміло, що після загибелі батька опікуном його став Перикл [10, с. 174–177].

Алквіад зростав в оточенні знаменитих людей, але і сам відзначався неабиякими якостями: обдарованістю та зовнішньою красою, харизмою, яку відзначали як друзі, так і вороги, красномовством, честолюбством, розгульним способом життя та різноманітними любовними зв'язками. Таке поводження йшло врозріз із традиційним уявленням про громадянина поліса, для якого були характерні скромність і поміркованість у своїх діях. Плутарх зазначає, що шановані люди з огидою й обуренням сприймали таку поведінку, уважали її неповагою до закону [6, с. 347]. У середовищі ж громадян такі дії не сприймалися негативно. Афіняни поблажливо ставились до манер Алквіада, уважали це витівками та жартами. Не останню роль у такому лояльному ставленні відігравало його походження, різноманітні пожертвування та подарунки на користь громади [6, с. 348]. Римський біограф Корнелій Непот підкреслював, що в Алквіада поєднувались абсолютно різні природні якості – щедрість, ввічливість, чарівність, бездоганна поведінка в товаристві, вміння пристосовуватись до ситуації, розбещеність, марнославство, хтивість, безпутність, бажання будь-яким способом виокремитись із загальної маси громадян – і це все проявлялось водночас. Громадяни дивились на нього як з надією, так і з острахом, тому що він міг принести і багато шкоди, і багато користі [3, VII, 1, 3].

Стиль життя Алквіада, на відміну від традицій поліса, передбачав престижність у всьому: від перегонів на колісниці, що вважалося надзвичайно почесним, до добровільної сплати літургії, яку вносили на користь держави найбагатші громадяни, і участі в Олімпійських іграх. Зокрема, на Олімпійських іграх 416 р. до н.е. Алквіад виставив сім колісниць і здобув перше, друге і та четверте місця, що стало великою перемогою [11, VI, 16, 2]. Це дало можливість власнику колісниць уважатись одним із знаменитих людей грецького світу, до чого він і прагнув. Усі ці заходи потребували значних фінансів і були під силу тільки багатим громадянам, але це не зупиняло Алквіада в бажанні виокремитись на тлі суспільства. Він брав активну участь у Панеллінських спортивних змаганнях, ставав переможцем Немейських, Піфійських і Панафінейських ігор [10, с. 180]. Алквіад знаходив привід, щоб проявити себе

серед афінян, своїми діями показати, що він набагато кращий за інших і веде престижний спосіб життя, на відміну від звичайних громадян.

Водночас уже в юнацькому віці почали з'являтися риси, що визначали його як політика, який починає руйнувати організацію влади демократичного поліса. Алквіад не сприймав правила політичного життя Афін, яких дотримувалися Перикл і його оточення. У його уявленні закон існував для того, щоб його використати на власну користь. Плутарх звертає увагу на висловлювання Алквіада щодо підготовки Периклом звіту на народних зборах. Він запропонував Периклу краще подумати над тим, як узагалі не звітувати [6, с. 340]. У бесідах і дискусіях він часто використовував софістичні підходи, які дозволяли йому порівнювати закон і беззаконня як те саме явище. На такий спір Перикла й Алквіада звертає увагу Ксенофонт [4, с. 27–29].

Наявність гарної освіти, неабияких здібностей у красномовстві та проведенні дискусій, що дуже цінувалось в Афінах, приятних стосунків із Сократом дозволила Алквіаду поступово сформувати думку, що керувати державою повинні не всі громадяни, як це прийнято було в демократичних полісах, а «обізнані та кращі люди», до яких він відносив і себе. Ксенофонт щодо цього зауважив: «<...> Сократу не варто було вчити своїх співрозмовників політики, не навчивши їх спочатку володіти собою» [4, с. 19]. Платон же відтворює думку Сократа щодо політичної діяльності Алквіада: «<...> ти повинен підготувати себе не до свободи панувати, роблячи для себе та міста все, що тобі потрібно, а бути розсудливим і справедливим» [5, с. 150]. У тих умовах Алквіад ще не міг відверто ігнорувати вимоги колективу, тому перед громадою старався заслужити репутацію захисника демосу, що вдавалося, з огляду на його здібності публічного політика.

В.В. Ставнюк зауважує, що після реформ Клісфена, який зробив своєю опорою демос, «<...> відтепер аристократичні лідери, якщо тільки вони претендуватимуть на успіх, будуть завжди виступати від імені народу, демосу і, свідомо чи ні, служитимуть його інтересам» [7, с. 183].

Головним інструментом політичної боротьби в Афінах другої половини V ст. до н.е. стали гетерії, які зазвичай об'єднували громадян аристократичного походження на чолі з видатною особою. Вождем однієї з гетерій і став Алквіад. Ставлення до гетерій було сформовано ще античними авторами. Зокрема, Фулідід зазначав, що гетерії не були спрямовані на благо суспільства в межах законів, а протизаконно поширювали власний вплив для особистих інтересів [11, III, 82]. Їхні представники погоджувались на пропозиції суперників, якщо вважали для себе вигідними, допускали за краще бути хитрими шахраями, ніж чесними простими людьми, стверджували, що борються за благо держави, коли насправді вели протиборство один з одним за панування в ній. Безчесні справи коїлися під пафосними гаслами, усі були переконані, що кожен має піклуватися про власну безпеку самостійно, нікому не довіряти, а після здобуття влади шляхом нечесного голосування або насильницькими методами готовий був відразу вгамувати свою ненависть до супротивника. Фулідід причиною такого зла вважав бажання влади, честолюбство та жадібність [11, III, 82–83]. Тобто політичні організації, сформовані на такій ідеології, поступово насаджували громадянам думку, що до влади можна прийти нечесним шляхом, а потім її використати з меркантильною метою.

Нові суспільні тенденції Алквіад застосував у своїй політичній діяльності з великою ефективністю. Активна громадська позиція та робота серед громадян у захисті інтересів демосу, допомога гетерії дозволили йому в 420 р. до н.е. стати одним із десяти стратегів. У наступні роки його переобирали на цю посаду ще п'ять разів. Службове становище стратега надавало деякі прерогативи, зокрема і право законодавчої ініціативи та прямої апеляції до народних зборів. Уже в перший рік перебування на цій посаді Алквіад суттєво змінив напрям зовнішньої політики Афін, розвинув надзвичайну дипломатичну діяльність, укладаючи договори, спрямовані проти Спарти. Зокрема, за його безпосередньої участі був створений союз з Аргосом, Мантінеєю й Елідою. Аргос був сильним полісом Пелопоннесу, другим за впливовістю після Спарти. Мантінея й Еліда мали спочатку союзні відносини зі Спартою, які їх розірвали заради нової угоди. Створення такої коаліції виявило неабиякий дипломатичний талент Алквіада, який надалі використовувався впродовж усього життя [10, с. 184–185]. «Оцінюючи по заслугі Алквіада, можна назвати його найкрупнішим дипломатом кінця V ст. до н.е.» [8, с. 6]. Потрібно відмітити, що головну роль у таких договорах відігравав сам Алквіад, стаючи ключовою фігурою в міждержавних стосунках, оскільки всі союзи замикалися на ньому.

Усередині поліса його політика мала підтримку найбільш радикальних і войовничих прошарків демосу. Ця активна діяльність дозволила йому обратися разом із Нікієм і Ламахом на посаду стратега-автократора. Повноваження на цій посаді були дуже близькі розумінню Алквіада повної влади, оскільки дозволяли стратегам ухвалювати рішення без санкцій еклесій, отримувати повну свободу дій у зоні проведення військових операцій. Проте автократор не був вільний від службових розслідувань

і дисциплінарних процедур [1, с. 151–152]. Алквіад, незважаючи на показову радикальність серед громадян поліса, міг піти на компроміс, якщо це потрібно було для його кар'єри. Зокрема, його протистояння з Нікієм щодо зовнішньої політики Афін під час підготовки Сицилійської експедиції настільки загострилися, що вирішено було в полісі застосувати остракізм. Політики розуміли небезпеку, тому вони змовились, відклали суперечки, у результаті чого демагога Гіпербола, який вніс пропозицію щодо врегулювання конфлікту, вигнали з Афін [1, с. 153].

Уперше реальна сутність Алквіада на практиці проявилась у Пелопоннеській війні, під час Сицилійської морської експедиції афінян, де його призначили одним із командирів. Початок походу ознаменувався неприємними подіями – псуванням герм, які у греків мали сакральне значення. Після пошуку свідків і з'ясування подій виявилось, що таке святотатство скоїли нетверезі молоді люди на чолі з Алквіадом, водночас вони ще й пародіювали містерії. Не останню роль у поширенні такого звинувачення відіграли вороги Алквіада. Як свідчить Плутарх, після дискусій йому дозволили очолювати експедицію, а розгляд справи перенесли до закінчення війни [5, с. 350]. Під час військових дій, де Алквіад відігравав одну з головних ролей, його викликали до суду в Афіни за звинуваченнями у святотатстві. Дорогою, коли дізнався про покарання, він зник і з'явився у Спарті, у таборі свого давнього супротивника, запропонувавши військовим свої послуги. Перше, що він зробив, – переконав свого нового союзника надіслати додаткові сили, щоб розбити афінян у Сицилії. Спартанці направили військову допомогу на чолі з полководцем Гіліппом, що і визначило негативний результат експедиції для афінян, де вони зазнали поразки. Окрім того, за пропозицією Алквіада, спартанці змінили тактику ведення війни. Замість постійних вторгнень і спустошення сільськогосподарських угідь на території Аттики вони в 413 р. до н.е. захопили Декелею та зробили її плацдармом, де постійно перебував гарнізон, який загрожував Афінам [10, с. 195]. Тобто в перемозі Спарті в Пелопоннеській війні на початковому етапі роль Алквіада була досить суттєвою та результативною для нових союзників.

У цей же час повною мірою проявилися й основні риси людини, громадянина та політика Алквіада. Фулідід звертає увагу на розуміння Алквіадом патріотизму, де, на його думку, патріотизм існує доти, доки батьківщина забезпечує існування громадянських прав. Коли ж поліс здійснює неправомірні дії, то можна відмовитись від лояльності до своєї батьківщини [11, VI, 92]. Плутарх наводить слова Алквіада про довіру своїй батьківщині: «Довіряю в усьому <...>, але коли йдеться про моє життя, я не повірю і матері <...>» [6, с. 354]. Зрадивши Афінам, Алквіад, на угоду спартанцям, демонстративно позбувся і традиційних своїх звичок. На відміну від афінського життя, у Спарті він став аскетом, носив простий одяг, купався в холодній воді та споживав звичайну їжу разом із воїнами [6, с. 355]. Алквіад також змінив ідеологічну риторику. Так, у своєму виступі перед спартанцями він зазначає, що розумів сутність демократії, але змушений був миритися з нею, старався зі своїми однодумцями бути більш поміркованим і розважливим, на відміну від політичної всюдозволеності її (демократії) представників [11, VI, 89]. Щоб остаточно позбавитись від зв'язку з попереднім досвідом демократичного політика, насамкінець Алквіад пропонує свої послуги корисного друга Спарті [11, VI, 92]. Допмагаючи спартанцям, особливо в керівництві флотом, Алквіад використовував і свої старі зв'язки з іншими полісами, тепер уже агітував за Спарту. Посилиючи у Спарті свій авторитет, він нажив впливових політичних заздрісників і персональних ворогів в особі царя Агіда (за зв'язок із його дружиною). За свідченням Плутарха, Алквіад свої дії пояснив не емоціями, а розрахунком, що його нащадки будуть правити лакедемонянами [5, с. 356]. Отримавши інформацію, що чимало впливових спартанців наказали його вбити, він змушений був тікати до перського сатрапа Лідії Тисаферна. Сатрапу, який, за даними Плутарха, мав злісний і підступний характер, сподобались надзвичайна спритність і обдарованість Алквіада. Він настільки захопився лестоцями своїй персоні, що назвав один із найкращих своїх садів Алквіадівим [6, с. 356–357]. Досить швидко Алквіад став другом сатрапа та почав надавати йому стратегічні поради, однією з яких було зменшення фінансування Спарті. Він також радить Тисаферну дозволити еллінам взаємно виснажувати одне одного без шкоди для персів [11, VIII, 46]. На ідею щодо взаємного знищення греків вказує і Плутарх: «Не потрібно їм надавати допомогу настільки значну, щоб цілковито знищити афінян, але, допомагаючи стримано, спокійно знесилювати греків, надавши їм можливості знищувати одне одного та стати покірними царю» [5, с. 357]. У даному разі йшлося вже не про приналежність до громадянського колективу, а про знищення грецького суспільства загалом.

Відповідно до ситуації змінювались поведінка та плани політика. Як зазначав Плутарх, при дворі сатрапа Алквіад перевершував пишністю та марнотратством навіть перську розкіш [6, с. 355]. Водночас він не полишає надії повернутись на батьківщину та веде таємні переговори з афінянами. Домовлятися він планує тепер з аристократією, пообіцявши зближення з Тисаферном. Демосу, завдяки якому політик прийшов до влади, який був його опорою в багатьох діях, перестав довіряти. Алквіад отримав

позитивний результат своєї дипломатії, домовившись про спільні дії з аристократами. І тільки стратег Фриніх «<...> підозрював, що Алквіада мало цікавила олігархія, як і демократія, уважав, що в пошуках засобів повернутись на батьківщину він втирається в довіру до впливових осіб шляхом наклепу на народ» [6, с. 358]. Реалії ж політичної ситуації в Афінах (Рада Чотирьохсот, уряд П'яти тисяч) знову змінили плани Алквіада та наблизили його до демократів, оскільки саме завдяки їхнім представникам у війську він зміг очолити морські сили афінян. Починаючи із 411 р. до н.е. Алквіад мав чотири роки успіху, де йому вдалося отримати багато із запланованого: перемогти в битвах спартанців, відновити контроль над чорноморською протокою, повернутися в Афіни, куди він увійшов тріумфатором [9, с. 215–216]. На той час він був дуже близький до своєї головної мети, оскільки частина афінян, особливо бідні громадяни, готові були надати Алквіаду повноваження тирана. Плутарх свідчить: «Бідноту <...> Алквіад зачарував настільки, що вони пристрасно бажали зробити його тираном, закликали <...>, щоб він ліквідував рішення Народних зборів і закони, прибрав балакунів, які шкодили державі, і керував справами на свій розсуд <...>» [6, с. 367]. Свої політичні амбіції в Афінах Алквіад не встиг реалізувати, тому що його досить швидко відправили на чолі флоту воювати далі [6, с. 367]. Події, які відбувалися після відплиття, уже не принесли позитивних результатів Алквіаду. Він постав заручником свого постійного успіху, про що свідчив Корнелій Непот: «Уважали, що для нього нема нічого неможливого, тому найменші невдачі приписували злим намірам <...> Боялись його не менше, ніж любили, підозрювали, що, пишачоючись славою, він захоче встановити тиранію» [3, VII, 7]. Тому Алквіаду не пробачили програної спартанцям битви в 406 р. до н.е., якою він безпосередньо і не керував. Афіняни позбавили Алквіада посади стратега, він оселився в одному зі своїх маєтків Херсонесу Фракійського, організував загін найманців і, по суті, контролював цю територію [6, с. 369]. Алквіад ще раз хотів допомогти афінянам порадами щодо ведення морської битви зі спартанцями, але його не послушали, у результаті чого афінський флот був розбитий, три тисячі воїнів взяті в полон і страчені [6, с. 370].

Після перемоги Спарти в Пелопоннеській війні Алквіад розумів, що на території Греції йому залишатись небезпечно. Він перейшов до сатрапа Фарнабаза, і володар спочатку досить гостинно його прийняв, тому що і тут Алквіад проявив свої надзвичайні здібності підлаштовуватись до ситуації. Яскраву характеристику такому хисту дав Корнелій Непот: «<...> в Афінах він був першим серед громадян <...> у благородстві та поведінці, <...> у Фівах – настільки пристосувався до місцевих звичаїв, що ніхто не міг порівнятися з ним у працелюбстві та фізичних вправах, <...> у лакедонян <...> вів строгий спосіб життя, перевершуючи спартанців простотою їжі й одягу, <...> перси не могли надивуватись його безстрашності <...>» [3, VII, 11]. Водночас ці риси, які неодноразово допомагали вийти зі складної ситуації на шляху до його мети, у кінцевому результаті не спрацювали. За рекомендацією афінського тирана Критія спартанський наварх Лісандр надіслав Фарнабазу листа із проханням убити Алквіада, що й було зроблено. Колишні вороги стали союзниками стосовно подальшої долі Алквіада, який, маючи неабиякий талант у політиці та військовій справі, розпочав серію зрад для персональної вигоди й успіху та поплатився за це своїм життям.

Отже, Алквіад упродовж своєї політичної та військової кар'єри неодноразово протиставляв себе традиційним цінностям поліса та сприяв їхній руйнації серед громадян. Задовго до кризи поліса він проявив крайні риси індивідуалізму, які розкрилися в повсякденному та громадському житті. Використання нової системи у вигляді підтримки гетерій руйнувала чесність і прозорість у політичній боротьбі на угоду персональним амбіціям. Космополітизм Алквіада дозволяв йому прилаштовуватись до будь-якого суспільства, куди він потрапляв. Найманство, особливо у війні проти свого поліса, що було абсолютно неприйнятним у класичний період, завдяки Алквіаду стало елементом досягнення політичних успіхів. Патріотизм і колективізм поступово витіснялися особистими вигодами, для яких можна ігнорувати суспільні інтереси.

Література:

1. Волканов С.І. Стратеги у політичному житті Афін V ст. до н.е. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Одеса, 2020. 202 с.
2. Йегер В. Пайдейя. Воспитание античного грека. Москва, 1997. 324 с.
3. Непот Корнелій. О знаменитых иноземных полководцах. Москва, 1992. 208 с.
4. Ксенофонт. Воспоминания о Сократе. Москва, 2020. 472 с.
5. Плагон. Диалоги. Москва, 1986. 607 с.
6. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Харьков, 1999. 1166 с.
7. Ставнюк В.В. Становлення афінського поліса. Київ, 2005. 216 с.
8. Суриков И.Е. Ксенические связи в дипломатии Алкивиада. *Античный мир и археология*. Саратов, 2002. Вып. 11. С. 4–13.
9. Суриков И.Е. Аристократия и демос: политическая элита архаических и классических Афин. Москва, 2009. 256 с.
10. Суриков И.Е. Античная Греция: политики в контексте эпохи. Година междоусобиц. Москва, 2011. 319 с.
11. Фукидид. История. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=121031&p=114>